

Ἄλλὰ δὲν ἀρνεῖται ὅμως τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως ἡμῶν ἐκ τοῦ παντός καὶ χαρακτηρίζει αὐτὸ ὡς θρησκευτικότητα, διὸ καὶ εἰς τὸ δεύτερον ἐρώτημα «ἔχομεν εἰσέτι θρησκείαν ;» ἀπαντᾷ καταφατικῶς, πλὴν ὅτι ἀποκλείει ἀπὸ τῆς νέας πίστεως τὴν λατρείαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἀπαιτεῖ ἀντὶ τῶν ξηρῶν τελετουργιῶν ἄλλα κατάλληλα πρὸς διάπλασιν τῆς καρδίας μέσα, τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ποίησιν. Ἐν τῷ τελευταίῳ ἔργῳ ὁ ἀνὴρ οὗτος, λόγιος μᾶλλον ἢ φιλόσοφος καὶ καλλιτέχνης μᾶλλον ἢ λόγιος, ἐπεχείρησε πρὸς λύσιν τῶν μεγάλων ζητημάτων νὰ στοιχειθῇ μόνον ἐπὶ τῆς θετικῆς ἐπιστήμης (τῆς φυσικῆς) καὶ διὰ τοῦτο ἀπεπλανήθη εἰς ἀτοπίας.

7. Ἐν τῷ κέντρῳ τῆς ἐγελικῆς Σχολῆς ἵσταται ὁ καὶ πρόσθεν μνημονευθεὶς *Rosenkranz*, ὅστις περὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας ἀσχοληθεὶς ἐξέδωκε τῷ 1831 «Ἐγκυκλοπαιδείαν τῶν θεολογικῶν ἐπιστημῶν»¹ καὶ «τὴν φυσικὴν θρησκείαν»², ἔνθα ἐκδέχεται τὴν ἔννοιαν τῆς τελευταίας ταύτης στενότερον τοῦ Ἐγέλου καὶ ὑπάγει εἰς αὐτὴν κυρίως τὰς μαγικὰς θρησκείας. Θεωρεῖται δὲ ὁ ἀνὴρ οὗτος ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ «κέντρου», διότι παρεδέχετο μὲν τὸν Χριστὸν ὡς τὴν τελειοτάτην προσωπικὴν ἔκφασιν τῆς ἀπολύτου ἰδέας ἀλλὰ δὲν ἐπεχείρει νὰ ἀποδείξῃ τὰς λεπτομερείας τῆς περὶ τοῦ Ἰησοῦ παραδόσεως. Ἀνωμολόγει μὲν τὴν ὑπαρξιν ἀντιφάσεων ἐν τῇ ἐξωτερικῇ ἰστορίᾳ τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἀπέφαινε πολλὰ τῶν θαυμάτων ὡς ἀδιανόητα ἀλλ' ἐφρόνει ὅτι ἡ ἰδέα ἐμπεριέχει τὴν ἀπόλυτον φύσιν τοῦ φαινομένου ὡς ἀτόμου καὶ ὅτι σφάλλεται ὁ Strauss θέτων τὴν προσωπικότητα τῆς οὐσίας μόνον ἐν τῷ ἀπείρῳ πλήθει τῶν ὑποκειμένων, ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει. Εἰρήσθω δ' ὅτι ὁ Rosenkranz ἀνέπτυξε καὶ ὕστερον μεγάλην συγγραφικὴν ἐνέργειαν. Ἐκδοὺς τῷ 1840 τὴν φιλοσοφικὴν Προπαιδείαν τοῦ Ἐγέλου καὶ τῷ 1844 ἐκτενῆ βιογραφίαν αὐτοῦ προσεῖχεν οὐχὶ μόνον εἰς τὸ ἀπηρτισμένον σύστημα ἐκείνου ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συνάφειαν τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως. Ἔτι δὲ καὶ περὶ τὸν Κάντιον ἀσχοληθεὶς ἐγένετο συνεκδότης τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ καὶ τῷ 1840 ἐδημοσίευσε «τὴν ἱστορίαν τῆς Καντιακῆς φιλοσοφίας»³ φρονῶν ὅτι ὁ Κάντιος καὶ ὁ Ἐγελος ὑπάρχουσιν «ὡς δύο μεγάλοι ἀρχιτέκτονες τοῦ πνεύματος», ἐξ ὧν

μην καὶ τὴν τέχνην, τὴν κτῆσιν καὶ τὸν πλοῦτον, ὡς στοιχεῖα ἡμερώσεως καὶ προόδου. Ὁ χριστιανισμὸς διακρίνει θεὸν καὶ κόσμον, αἰδιότητα καὶ χρόνον, ἐνῶ ἡμεῖς δὲν δεχόμεθα δημιουργὸν οὐδὲ ἀρχὴν καὶ τέλος τῆς ζωῆς.

¹ «Enzyklopädie der theologischen Wissenschaften».

² «Die Naturreligion».

³ «Geschichte der Kantischen Philosophie».

ἐκεῖνος μὲν ἤρχισεν οὗτος δ' ἑτερμάτισε μίαν τῶν κρατίστων περιόδων τῆς φιλοσοφίας. Ἐπὶ δεκάδας ἐτῶν ἀφωσίωσεν ἑαυτὸν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου, οὐ ὅμως δὲν θέλει νὰ εἶναι τυφλὸς ὁπαδός¹.

8. Εἰς τὸ «κέντρον» τάττεται καὶ ὁ *Vatke* (1806—1882) πειραθεὶς νὰ συνάψῃ ἀλλήλαις τὴν ἱστορικὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν. Ἐν τῷ ἔργῳ «Ἡ βιβλικὴ θεολογία» ἐπιγραφομένῳ, οὗ ἐξεδόθη μόνον τὸ πρῶτον μέρος «Ἡ θρησκεία τῆς Π. Διαθήκης» (1835), ζητεῖ νὰ δείξῃ ὅτι ἡ κατ' αἰσθησὶν ἐμφάνεια τοῦ θεανθρώπου δὲν εἶναι μῦθος καὶ ὅτι τὸ γεγονός καὶ τὸ ἔλλογον εἶναι συναφῆ. Ἀλλ' ὕστερον ἐτράπη εἰς τὴν φυσικὴν καὶ ἐπέστρεψε πολλαχῶς εἰς τὸν Κάντιον, διὸ καὶ ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν πιστῶν τοῦ Ἐγέλου μαθητῶν ὡς ψευδεγγελικὸς θελήσας νὰ ἀφανίσῃ τὴν διαλεκτικὴν τοῦ διδασκάλου διὰ τῆς κριτικῆς μεθόδου. Ἐνταῦθα προσῆκον εἶναι νὰ μνημονευθῇ καὶ ὁ Ἰωάννης *Schaller* (1810—1868), ὅστις τῷ 1837 ἐξέδωκε «τὴν φιλοσοφίαν τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων»², ἔνθα ὑπερασπίζει καὶ διασαφεῖ τὸ ἐγγελικὸν σύστημα· δεικνύει μὲν ὅτι ὁ Ἐγγελοσ μετ' ἀκολουθίας διεξαγαγὼν τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον ἔλυσε κατὰ τρόπον πρωτότυπον τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα ἀποκρούει δὲ τὰς ἐπικρίσεις τῶν ἐναντίων³.

9. Κατὰ τοῦ Ἐγέλου καὶ τῆς Σχολῆς αὐτοῦ ἐπηκολούθησαν σφοδραὶ ἐπιθέσεις πολλῶν ἐκπροσωποῦντων εἴτε τὴν μεταφυσικὴν εἴτε τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν εἴτε τὴν ἐμπειρικὴν ἀποψιν. Ὁ ἱστορικὸς

¹ Ἡ ὑπὸ τοῦ Rosenkranz ἐκδοθεῖσα τῷ 1837 «Ψυχολογία» εἶναι ἀπλοῦν ὑπόμνημα εἰς τὸ ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ διάγραμμα τοῦ Ἐγέλου ἀλλ' ἡ κατόπιν δημοσιευθεῖσα «Ἐπιστήμη τῆς λογικῆς ιδέας» (1858) τείνει νὰ ἀναπτύξῃ εὐρύτερον καὶ αὐτοτελῶς τὴν Λογικὴν ἐκεῖνου. Ὁ συγγραφεὺς ἐγκρίνων παλαιὰν τινα ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου σημειωθεῖσαν καὶ ὕστερον ἐγκαταλειφθεῖσαν διαίρεσιν διακρίνει τρία μέρη τῆς Λογικῆς, τὴν μεταφυσικὴν (θεωρίαν τοῦ εἶναι) καὶ τὴν ἐννοιολογίαν καὶ τὴν ἰδεολογίαν, ἐν ἧ ἀναιρεῖται ἡ ἀντίθεσις νοεῖν καὶ εἶναι. Ἡ τοιαύτη ὅμως λογικὴ ἠλέγχθη ὑπὸ τοῦ Michelet ὡς εἰσάγουσα ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ μεγάλου φιλοσόφου τὴν ἀντίθεσιν νοεῖν καὶ εἶναι· ἀπλῶς δ' εἶπεῖν ἐκακίσθη ὁ Rosenkranz ὑπὸ πολλῶν ἐγγελικῶν ὡς παρανοήσας τὸν Ἐγγελον καὶ ἐπιστρέψας εἰς τὸν Κάντιον. Ἀλλ' ἐκεῖνος δὲν διέλιπε θεωρῶν ἑαυτὸν μαθητὴν τοῦ Ἐγέλου καὶ συντόμως ὑπὲρ τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ ἐργαζόμενος.

² «Die Philosophie unserer Zeit».

³ Ὁ Schaller ἀντιμάχεται κατ' ἐξοχὴν πρὸς τὸν Weisse καὶ τὸν Ἰω. Fichte, τὸν Ἰούλ. Brannis καὶ τὸν Stahl ἀποκρούει δὲ τρεῖς μάλιστα μομφὰς κατὰ τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας γενομένας, ὅτι δηλονότι αὕτη περιπίπτει εἰς τυπολογίαν καὶ δογματισμόν, ὅτι ἀντὶ τῆς ἐλευθερίας εἰσάγει τὴν ἀνάγκην καὶ ὅτι ἀρνεῖται τὴν προσωπικότητα τοῦ θεοῦ.

Ἐρρίκος Λέων, καθηγητὴς ἐν Βερολίνῳ, ὅστις ἦτο θαυμαστὴς καὶ φίλος τοῦ φιλοσόφου¹, ὕστερον (ἀπὸ τοῦ 1838) καθήπτετο σφοδρῶς τῶν νέων ἐγγελικῶν καὶ τοῦτο οὐ μόνον διότι ὑπερεμάχει τῆς προτεσταντικῆς ὀρθοδοξίας ἀλλὰ καὶ διότι ἐνέβλεπεν ἐν αὐτοῖς κίνδυνον πολιτικόν. Ὁ σφοδρὸς δηλαδὴ αὐτοῦ ἀντίπαλος ἐν Ἑλλάδι ὑφηγητὴς Ἄρνολδος *Ruge* (1802—1880) συνεξέδιδεν ἀπὸ τοῦ 1838 μετὰ τοῦ παιδαγωγοῦ Θεοδ. *Echtermeyer* τὰ «Ἑλληνικά Χρονικά τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης καὶ τέχνης»², ὅπερ περιοδικὸν ἔμελλε νὰ εἶναι τὸ φιλολογικὸν ὄργανον τῶν νέων ἐγγελικῶν τῶν θεωρούντων ἑαυτοὺς ὡς γνησίους κληρονόμους τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγγέλου. Καὶ τὸ μὲν κατ' ἀρχάς προσέκειντο τὰ Χρονικά εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἐκείνου καὶ ἐφαίνοντο ἐπιδιώκοντα ποιᾶν τινα ἔνωσιν τῆς ἐγγελικῆς Σχολῆς, διότι καὶ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς δεξιᾶς μερίδος ἀνεγνώριζον καὶ πολιτικὰς τάσεις συντηρητικὰς ἐθεράπευον. Ἄλλ' ἔπειτα κατὰ μικρὸν τῆς εὐθείας ἀποκλίναντα ἤλεγχον τὸ σύστημα τοῦ Ἐγγέλου, ἀπέριπτον ὅλως καὶ ἐμυκτήριζον τὴν ἐρμηνείαν τῆς δεξιᾶς καὶ κατεπολέμουν αἰεὶ ἰσχυρότερον τὴν ὑφεστῶσαν πολιτικὴν κατάστασιν καὶ μάλιστα τὴν τοῦ προωσικοῦ κράτους. Οὕτως ὁ *Feuerbach* ἐδημοσίευσεν ἐν αὐτοῖς τῷ 1839 «Κριτικὸν ἔλεγχον τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας», δι' οὗ ἀπηρενεῖτο ὅλην τὴν ἰδεολογικὴν κατεύθυνσιν τὴν ἀπὸ τοῦ Καντίου μέχρι τοῦ Ἐγγέλου. Ἀπέφαινε τὴν φιλοσοφίαν τοῦ τελευταίου οὐχὶ (καθὰ ἤθελον οἱ ὀρθόδοξοι ἐγγελικοὶ) ὡς τὴν ἀπόλυτον ἀλλ' ὡς σχετικὴν τινα καὶ εἰδικὴν φιλοσοφίαν, ἧς ὀφείλομεν νὰ ἀπαλλαγῶμεν ὠνόμαζε δὲ αὐτὴν «ὀρθολογικὴν μυστικὴν» θεωρίαν, δι' ἧς ἀπὸ τοῦ ἑτέρου ἄκρου τῆς ὑπερκριτικῆς ὑποκειμενικότητος μετεπέσομεν εἰς τὸ ἄλλο τῆς ἀκρίτου ἀντικειμενικότητος³. Οἱ δὲ εἰρημένοι ἐκδόται τῶν Χρονικῶν ἐπεχείρησαν τῷ αὐτῷ ἔτει διὰ σειρᾶς ἄρθρων⁴ νὰ καθορίσωσι τὴν θέσιν καὶ τὴν σχέσιν τοῦ περιοδικοῦ

¹ Πέμπων τῷ 1827 ὁ Leo πρὸς τὸν Ἐγγελον τὰ ἑαυτοῦ «Ἀναγνώσματα περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰουδαϊκοῦ κράτους» ἔγραψεν ὅτι ὁ τρόπος τῆς ἐκθέσεως δὲν εἶναι ξένος τῆς Σχολῆς τοῦ φιλοσόφου, τῷ δὲ 1831 γενόμενος καθηγητὴς ἐν Ἑλλάδι ἀπετάθη ἐπ' εὐκαιρίᾳ ζητήματος πανεπιστημιακοῦ πρὸς τὸν Ἐγγελον ὡς τὸν «προσφιλέστατον διδάσκαλον».

² «Hallischen Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst».

³ Ὁ Feuerbach θεωρεῖ μὲν καὶ αὐτὸς τὴν φιλοσοφίαν ὡς τὴν ἐπιστήμην τῶν ὄντων κατὰ τὴν ἀλήθειαν καὶ ὁλότητα αὐτῶν ἀλλ' ἐκδέχεται ὡς περίληψιν τῶν ὄντων τὴν φύσιν καὶ ὡς ὑπέρτατον τῆς φιλοσοφίας ὑποκείμενον τὸν ἄνθρωπον.

⁴ Τὰ ἄρθρα ἐπεγράφοντο «Der Protestantismus und die Romantik. Zur Verständigung über die Zeit und ihre Gegensätze, Ein Manifest».

τούτου πρὸς τὴν διανοητικὴν ἐνέργειαν τοῦ τε παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος. Εὐθύς δ' ἐν ἀρχῇ λέγουσι μὲν περὶ τῶν νεωτέρων χρόνων, οἵτινες «ἐκέρδησαν τὴν ἐλευθερίαν τῆς αὐτοσυνειδησίας ἐν τῇ ποιήσει καὶ τῇ ἐπιστήμῃ», λέγουσι δὲ περὶ τῆς ἀνυποτάκτου ὁρμῆς νέων διανοιῶν καταθλιβομένων καὶ στενοχωρουμένων ὑπὸ σκοτεινῶν ἀνθρώπων, καθ' ὧν πρέπει νὰ κηρυχθῇ πόλεμος. Καὶ ὁμολογοῦσι ῥητῶς ὅτι τὸ περιοδικὸν αὐτῶν σύγγραμμα εἶναι ὄργανον τῶν νέων χρόνων. Ἐν συνεχείᾳ ἐπικροῖν οὖσι τὴν ῥωμαντικὴν φιλοσοφίαν καὶ τοὺς κυριωτάτους αὐτῆς προστάτας Fichte καὶ Schelling καὶ γνωματεύουσιν ὅτι οἱ ῥωμαντικοὶ μετήρχοντο μέθοδον πάντῃ τυπικὴν καὶ ἀρνητικὴν καὶ ἤρχοντο εἰς τὴν ἀπλήν καταστροφὴν. Τῷ δ' ἐπομένῳ ἔτει ἐξηκολούθησαν τὰς δηλώσεις, διέκριναν τέσσαρας περιόδους τῆς ῥωμαντικῆς διανοήσεως καὶ διεκήρυξαν ὅτι ἀπαιτεῖται εὐρυτέρα ἀνάπτυξις καὶ κάθαρσις τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας. Καὶ δὲν ὄκνουν μὲν νὰ προβαίνωσιν εἰς ἐπικρίσιν αὐτῆς ἀλλὰ πάντως διετήρουν ποιάν τινα εὐλάβειαν καὶ συνησθάνοντο ὅτι ἐκινούντο εἰσέτι ἐντὸς τῆς διαλεκτικῆς.

10. Τὰ Ἀλλικὰ Χρονικὰ μετεσχηματίσθησαν τῷ 1841 εἰς «Γερμανικὰ Χρονικὰ» (Deutsche Jahrbücher) καὶ προσέλαβον τάσεις πρακτικὰς καὶ πολιτικὰς, εἰς ἃς ὑπεχώρησαν αἱ φιλοσοφικαί· διὰ τὴν τοιαύτην τροπὴν αὐτῶν καὶ τὰς ἐπαναστατικὰς κλίσεις διετάχθη ἐν Σαξωνίᾳ τῷ 1843 ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ περιοδικοῦ. Ὁ Ruge μετέβη εἰς Γαλλίαν καὶ τῷ 1844 ἐξέδωκε μετὰ τοῦ Καρόλου Marx¹ ἐν Παρισίοις τὰ Γερμανο-γαλλικὰ Χρονικὰ. Ἐν τῷ περιοδικῷ τούτῳ ἐφάνη εὐθύς ἡ περὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν νέων ἐγγελικῶν νέα φάσις καὶ ἡ μετάβασις ἐκ τῆς δημοκρατίας εἰς τὴν κοινωνιολογίαν. Διατηρεῖται καὶ νῦν ὁ σύνδεσμος πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, θεωρουμένην ὡς προάγγελον τῆς ἐλευθερίας²,

¹ Ὁ Κάρ. Marx ἐξ Ἰουδαίων ἔλκων τὸ γένος ἐγεννήθη τῷ 1818 ἐν Trier καὶ τῷ 1841 ἀνηγορεύθη διδάκτωρ ἐν Βερολίνῳ πραγματευθεὶς περὶ Ἐπικούρου· ἀλλ' αἱ πολιτικαὶ περιστάσεις ἀπέκλεισαν αὐτῷ τὸ ἀκαδημεικὸν στάδιον. Διὸ καὶ ἐγένετο δημοσιογράφος, ὡς συντάκτης δὲ τῆς «Rheinische Zeitung» ἔλαβε τὸ πρῶτον ἀφορμὴν νὰ ἀσχοληθῇ περὶ οἰκονομικὰ ζητήματα Ἀπελαθεὶς ἐκ Πρωσσίας μετέβη εἰς Γαλλίαν καὶ ἴδρυσεν μετὰ τοῦ Ruge ἐν Παρισίοις τὰ «Γερμανο-γαλλικὰ Χρονικὰ» (Deutsch-Französischen Jahrbücher), ἔτι δὲ συνεξέδιδε μετὰ τοῦ Ερ. Heine καὶ ἄλλων τὸ «Ἐμπρός». Ὑστερον ἤλθεν εἰς Βρυξέλλας ἀλλ' ἀπελαθεὶς ἐπανῆλθε πάλιν εἰς Παρισίους. Καὶ ἐντεῦθεν δ' ἐκδιωχθεὶς—κατ' αἴτησιν πιθανῶς τῆς πρωσικῆς κυβερνήσεως—ἤναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς Λονδίνον, ὅπου παρέμεινε μέχρι τοῦ θανάτου (1883).

² Ὁ Ruge παρατηρεῖ ὅτι ὁ λαὸς εἶναι τότε μόνον ἐλεύθερος, ὅταν ποιήσῃ τὴν φιλοσοφίαν ἀρχὴν τῆς ἑαυτοῦ ἀναπτύξεως.

ἀλλὰ θεραπεύεται ἐξ ἐκείνης μόνον τὸ πρακτικὸν μέρος. Καταλείπεται δηλαδή ἡ μεταφυσικὴ καὶ διατηρεῖται ἡ λογικὴ καὶ διαλεκτικὴ τάσις, ἐνῶ συγχρόνως ἀνομολογεῖται ἡ ἐπιδιώξις σκοπῶν πρακτικῶν¹. Ἡ προσοχὴ ἤδη στρέφεται οὐχὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας ἀλλ' εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου, καθὰ ἐντόνως ἐξαίρει ἐνταῦθα ὁ Marx. Οὗτος ἐν τῇ εἰσαγωγῇ διατριβῆς «Ἡ κριτικὴ τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου» ἐπιγραφομένης παρατηρεῖ ἐν τῷ εἰρημένῳ περιοδικῷ ὅτι ὁ κριτικὸς ἔλεγχος τῆς θρησκείας οὐσιωδῶς ἔτεσματίσθη ἐν Γερμανίᾳ καὶ προῖόν ἐφεξῆς γνωματεύει κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Feuerbach ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι γέννημα τοῦ ἀνθρώπου καὶ διάστροφος τοῦ κόσμου ἀντίληψις· νῦν ὅμως δὲν πρόκειται πλέον περὶ τῆς θρησκείας ἀλλὰ περὶ τῆς πραγματώσεως τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου. Ὁρμώμενοι, λέγει, ἐκ τοῦ πορίσματος τῆς κριτικῆς βασάνου τῆς θρησκείας, καθ' ὃ διὰ τὸν ἄνθρωπον ὑπέρτατον ὄν εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὀφείλομεν νὰ προέλθωμεν εἰς τὴν ἀκόλουθον κατηγορικὴν προσταγὴν «νὰ ἀνατραπῶσι πᾶσαι αἱ σχέσεις, καθ' ἃς ὁ ἄνθρωπος εἶναι δεδουλωμένον καὶ τεταπεινωμένον, ἐγκαταλελειμμένον καὶ καταπεφρονημένον ὄν». Εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν δὲ τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἀγάγη ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ τῆς τάξεως τῶν ἀπόρων ἀνύψωσις (Proletariat). Ἐν δ' ἑτέρῃ διατριβῇ ἐξετάζει ὁ Marx δύο πραγματείας τοῦ Br. Bauer περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ζητήματος καὶ δεικνύει διαφωνῶν πρὸς τοῦτον ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ζήτημα εἶναι οὐχὶ θεολογικὸν ἀλλὰ πολιτικόν.

11. Εἰς τὰ Γερμανο - γαλλικὰ Χρονικὰ παρέσχε συμβολὰς καὶ ὁ Engels² ἐμφαινούσας τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἐγγέλου καὶ τοῦ Feuerbach. Ἡ ἐνταῦθα καταχωρισθεῖσα πρώτη διατριβὴ αὐτοῦ ἐπιγράφεται «Διάγραμμα κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» καὶ ἐξετάζει τὴν πολιτικὴν οἰκονομίαν κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου³. Ἡ δὲ δευτέρα, «Ἡ θέσις τῆς Ἀγγλίας» (Die Lage Englands) ἐπιγραφομένη, ἀπο-

¹ Ἡ φιλοσοφία—γράφει ὁ Ruge—εἶναι ἐλευθερία καὶ θέλει νὰ παραγάγη ἐλευθερίαν, ἀνθρωπίνην δηλονότι καὶ πολιτικὴν ἐλευθερίαν.

² Ὁ Φρειδερίκος Engels ἐγεννήθη τῷ 1820 ἐν Barmen καὶ ἦτο ἔμπορος. Συνδεθεὶς διὰ φιλικωτάτων δεσμῶν μετὰ τοῦ Marx συνειργάσθη αὐτῷ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη. Ἀπὸ τοῦ 1845—48 διέτριψε μετὰ τοῦ φίλου ἐν Βρυξέλλαις καὶ Παρισίοις, ἀπὸ δὲ τοῦ 1870 ἔζη ἐν Λονδίῳ καὶ ἐνταῦθα ἀπέθανε τῷ 1895.

³ Ὁ Engels ἀποφαίνει τό τε ἐμπορικὸν σύστημα καὶ τὴν νεωτέραν πολιτικὴν οἰκονομίαν ὡς μονομερῆ καὶ ἀντ' αὐτῶν εἰσάγει ἄλλο σύστημα, ὅπερ κείμενον ὑπὲρ τὴν ἀντίθεσιν ἀμφοτέρων ἀνακρίνει τὰς κοινὰς προϋποθέσεις αὐτῶν καὶ ὀρμᾶται ἀπὸ γενικῆς ἀφετηρίας.

τελεῖ ἐπίκρισιν τοῦ συγγράμματος τοῦ Carlyle «Παρελθὸν καὶ παρὸν» (Past and Present) ¹. Οἱ συνεργάται τῶν Χρονικῶν προουθυμοῦντο μὲν νὰ στοιχῶσι τῇ φιλοσοφίᾳ ἀλλὰ δὲν εἶχον εἰσχωρήσει εἰς τὸν πυρῆνα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγγέλου ἀπὸ τῆς περὶ τοῦ Λόγου θεωρίας αὐτοῦ ὠρμήθησαν εἰς τὴν θεοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοιαύτης δοξασίας ἐπενόησαν πολιτικὰς καὶ οἰκονομικὰς θεωρίας. Ὅπως δ' εἶπεῖν ἡ καινοτόμος ἀριστερὰ μερὶς εἶχε παραιτήσει τὴν μεταφυσικὴν ἰδεολογίαν οὐχὶ δ' ὅμως καὶ τὴν διαλεκτικὴν καὶ τὴν λογικὴν, δι' ἧς διετήρει τὴν συνάφειαν πρὸς τὸν μέγαν φιλόσοφον καὶ ὑπελάμβανε τὰς ἑαυτῆς θεωρίας ὡς συνακόλουθον ἀνάπτυξιν τῶν διανοημάτων ἐκείνου.

12. Ἀντίθεσιν πρὸς τὰ Γερμανο-γαλλικὰ Χρονικὰ ἀποτελοῦσι τὰ ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου ἱστορικοῦ Ἀλβέρτου *Schwegler* ² ἐκδοθέντα ἀπὸ τοῦ 1843—1848 «Χρονικὰ τοῦ παρόντος» (*Jahrbücher der Gegenwart*) πρὸς ὑποστήριξιν ἀρχῶν συντηρητικῶν ³. Δὲν ἐκφεύγουσι βεβαίως καὶ ταῦτα τὴν τότε κρατοῦσαν ῥοπὴν πρὸς τὴν προᾶξιν καὶ τὴν ἐμπειρίαν ⁴ ἀλλὰ σπουδάζουσιν ὅμως νὰ τέμωσι νέαν ὁδόν, νὰ συντελέσωσι δηλονότι εἰς τὴν θεραπείαν καὶ προαγωγὴν τῶν κατὰ μέρος ἐπιστημῶν χωρὶς νὰ ἀμελήσωσι τῆς φιλοσοφίας καὶ δὴ καὶ τῆς ἐγγελικῆς. Περιλαμβάνουσι λοιπὸν φιλοσοφικὰς καὶ παντοίας ἄλλας πραγματείας καὶ κρίσεις μαρτυρούσας τὸ ζωηρὸν διαφέρον πρὸς τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας. Τὸ πρῶτον ἤδη μέρος τοῦ περιοδικοῦ κοσμοῦσιν ἀξιόλογοι πραγματεῖαι ἄλλων πολλῶν καὶ τοῦ καλολόγου Φρ. *Vischer* ⁵, ὡς καὶ τοῦ

¹ Ὁ Engels χαρακτηρίζει τὴν θεωρίαν τοῦ Carlyle ὡς πανθεϊκὴν καὶ περαιτέρω χωρῶν ἀναιρεῖ τὴν θρησκείαν ὡς ἐπιβλαβὴ ἐπικαλούμενος πολλάκις τὸν Feuerbach καὶ τὸν Br. Bauer.

² Ὁ Schwegler ἐγεννήθη τῷ 1819 καὶ ἀπέθανε τῷ 1857 καθηγητὴς ἐν Τυβίγγῃ· ἐξέδωκε πλὴν ἄλλων τὰ Μετὰ τὰ φυσικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους μετὰ μεταφράσεως καὶ ὑπομνημάτων (1846—1848) καὶ Σύνοψιν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας (1848).

³ Ὁ Schwegler παρατηρεῖ περὶ τῶν Γερμανικῶν Χρονικῶν ὅτι ἡ παῦσις αὐτῶν ἦτο εὐκταία ἔνεκα τῶν πολλῶν ἐλαττωμάτων καὶ δὴ καὶ τῆς ἐλλείψεως ὑγιoῦς ἐμπειρίας, τῆς ἀπουσίας στοργῆς πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τῆς ἀδιαφορίας πρὸς τὴν ἔρευναν τὴν μὴ ἀμέσως ἄγουσαν εἰς πρακτικὰ ἀποτελέσματα. Ὡσαύτως μέμφεται τὰ Χρονικὰ ἐκεῖνα διὰ τὴν ἀμφιταλάντευσιν μεταξὺ ἐπιστημονικῶν καὶ πολιτικῶν τάσεων.

⁴ Τὰς πολιτικὰς τάσεις τῶν χρόνων ἐκείνων μαρτυρεῖ τὸ ὅτι ἐν τοῖς πρώτοις τεύχεσι τοῦ περιοδικοῦ συζητεῖται τὸ ἔργον τοῦ L. v. Stein τὸ ἐπιγραφόμενον «Ὁ σοσιαλισμὸς καὶ ὁ κομμουνισμὸς τῆς σήμερον Γαλλίας».

⁵ Ὁ Vischer τῷ 1807 γεννηθεὶς ἐσπούδασεν ἐν Τυβίγγῃ, ἔνθα καὶ ἐγγέ-

φιλοσόφου ιστορικοῦ Ἐδουάρδου *Zeller*¹. Ὅποσον ὁ τελευταῖος οὗτος προσέκειτο εἰσέτι εἰς τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐπεζήτει νὰ ἀναπτύξῃ αὐτήν, δεικνύει ἡ κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος (1843) καταχωρισθεῖσα διατριβὴ αὐτοῦ «Ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ προᾶξις» ἐπιγραφομένη. Ἐνταῦθα ὑπερμαχεῖ μὲν τῆς φιλοσοφίας κατὰ τῶν ἐμπειρικῶν τῶν ἀρνούμενων ἐκείνη πᾶσαν πρακτικὴν ἀξίαν κακίζει δὲ τὴν παραγνώρισιν τοῦ πρακτικοῦ χαρακτήρος τῆς φιλοσοφίας. Ἀλλὰ πᾶσα, λέγει, φιλοσοφία εἶναι καὶ ὀφείλει νὰ εἶναι πρακτικὴ δι' αὐτὸ τοῦτο, διότι εἶναι φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία δηλαδὴ ἔχει ὑποκείμενον «τὸν ἀληθινὸν κόσμον καὶ τοὺς νόμους αὐτοῦ», ἐξ ὧν νόμων ἤρτηται καὶ ἡ προᾶξις· τὸ περιεχόμενον τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ ζωὴ εἶναι καθόλου τὸ αὐτό. Οὐ μόνον ἡ ἠθικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία, αὐτὴ ἡ Μεταφυσικὴ, ἔχει πρακτικὴν ἔννοιαν². Ὅποτε ὁ λόγος καὶ ἡ ἔννοια διήκει τῷ ὄντι διὰ πάντων, ἐπάναγκες ἵνα τὰ πορίσματα τῆς φιλοσοφίας εἰσαχθῶσιν εἰς τὴν ζωὴν. Ἀλλὰ θὰ ἦτο ἀφιλόσοφον καὶ ἥκιστα ὀρθόν, εἰάν τις ἀπῆτει ὅπως αἱ καθαρὰ καὶ γενικαὶ ἔννοιαι καθορίζωσιν ἀμέσως τὰς ἐπὶ μέρους καταστάσεις καὶ εἰάν ἐρρόνει ὅτι ἡ ἀπλῆ ἀπόφανσις καθολικῶν τινων ἰδεῶν ἀρκεῖ εἰς ἀναμόρφωσιν τοῦ ἠθικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου. Διότι ἡ προᾶξις δὲν εἶναι ψιλὴ ἰδέα καὶ καθαρὰ ἔννοια ἀλλὰ «καθορισμὸς τοῦ δεδομένου διὰ τῆς ἐννοίας»· δὲν ἀρκεῖ μόνη ἡ λογικὴ ἀνάγκη ἀλλ' ἀπαιτεῖται προσέτι καὶ πλῆθος ἄλλων ὄρων. Ἐξετάζων δὲ ὁ *Zeller* τὴν σχέσιν θεωρίας καὶ πράξεως ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ τότε περιμάχητα φιλοσοφικὰ ζητήματα συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐλέγχει τὴν ἀτοπίαν τοῦ ἰσχυρισμοῦ, ὅτι δῆθεν ἡ φιλοσοφία αὕτη εἶναι ἠθικῶς καὶ πολιτικῶς ἐπικίνδυνος, ὅτι καταστρέφει τὸ ἠθικὸν συναίσθημα καὶ αἴρει τὴν διάκρισιν ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ. Ἐάν τινες, λέγει, προθυμῶνται ἐκ τῶν θεωρητικῶν ἀποφάνσεων τοῦ Ἐγγέλου νὰ συνάγωσι πρακτικὰ πορίσματα κάκιστα, αὐτοὶ εἶναι οἱ αἴτιοι καὶ οὐδεμίαν ἐκεῖνος ὑπέχει εὐθύνην. Ἀλλ' εἰ καὶ ὑπερμαχεῖ τῆς προκει-

νετο τῷ 1837 καθηγητῆς. Ἀπὸ τοῦ 1838 ἀφωσιώθη ὅλως εἰς τὴν γερμανικὴν Φιλολογίαν καὶ τὴν Αἰσθητικὴν, περὶ ἣν μάλιστα διέπρεψεν. Ἀπέθανε τῷ 1887.

¹ Ὁ *Zeller* ἐγεννήθη τῷ 1814 καὶ ἐσπούδασεν ἐν Τυβίγγῃ καὶ Βερολίνῳ· τῷ 1847 ἐγένετο καθηγητῆς τῆς θεολογίας ἐν Βέρνη καὶ ὕστερον (τῷ 1862) καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας ἐν Αἰδελβέργῃ, ὁπόθεν προσεκλήθη τῷ 1872 εἰς Βερολίνον. Ἐτελεύτησε τῷ 1908 καταλιπὼν πολλὰ ἔργα καὶ τὴν μνημειώδη «Φιλοσοφίαν τῶν Ἑλλήνων».

² «Μεταξὺ τῆς μάλιστα ἀφηρημένης θεωρίας καὶ τῆς ζωῆς ὑπάρχει—λέγει ὁ *Zeller*—δυσμὸς στενότερος ἢ ὅσον πιστεύουσιν οἱ πολλοί».

μένης φιλοσοφίας ἀποκρούων ἀτόπους παρανοήσεις, ὅμως δὲν ἀποδέχεται τὴν διαλεκτικὴν αὐτῆς μέθοδον. Καίπερ ἐκτιμῶν σφόδρα τὰς περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας παραδόσεις ἐκείνου δὲν συνομολογεῖ αὐτῷ ὅτι ἡ ἱστορία ἀναπτύσσεται κατὰ τρόπον λογικὸν καὶ διαλεκτικόν. Ἐξυμνεῖ λοιπὸν τὸν Ἑγελον διότι πρῶτος αὐτὸς ἐθεώρησε τὴν ἱστορίαν ὡς ὀργανικὴν καὶ διηρηθρωμένην ἐνότητα ἀλλὰ δὲν ἐγκρίνει τὴν γνώμην ὅτι ἐν ταῖς βαθμίαις τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως ἐνορῶνται τὰ λογικὰ τῆς ἰδέας μέρη. Τὸ τοιοῦτο θὰ ἦτο, νομίζει, παραγνώρισις τοῦ ἰδιαίτοντος τῇ ἱστορίᾳ χαρακτῆρος καὶ σύγχυσις δύο διαφόρων πραγμάτων, τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἱστορίας¹.

Ὅπως ὁ Zeller οὕτω καὶ ὁ ἕτερος ἐπίσης περιώνυμος ἱστορικὸς φιλόσοφος *Kuno Fischer*² ἀποκρούει τὴν διαλεκτικὴν καὶ σπουδάζει νὰ ἐφαρμόσῃ καθαρῶς ἱστορικὴν μέθοδον³. Τοῦναντίον δὲ ὁ φιλόσοφος ἱστορικὸς Ἰω. *Erdmann*⁴ φαίνεται ὑποστὰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ διαλεκτικοῦ ῥυθμοῦ⁵. Ὡσαύτως καὶ ὁ ἤδη μνημονευθεὶς Vischer ἀποδέχεται τὴν διαλεκτικὴν τοῦ διδασκάλου καὶ ὁρμᾶται ἀπὸ τῆς καλολογικῆς αὐτοῦ θεωρίας⁶ ἀλλὰ τείνει ὅμως νὰ ἀναπτύξῃ τὴν Αἰσθητικὴν εὐρύτερον⁷.

Τὰ «Χρονικά τοῦ παρόντος» ἐξεπροσώπουν τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐλάμβανον πρὸ ὀφθαλμῶν μάλιστα τὴν σχέσιν τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὰς ἐπὶ μέρος ἐπιστήμας. Ὡσαύτως ἐκ τῆς

¹ Ἡ μὲν λογικὴ ἐξετάζει τοὺς τύπους τῆς ἰδέας καθ' ἑαυτήν, ἡ δὲ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ζητεῖ οὐχὶ ἀμέσως τὴν ἰδέαν ὡς τοιαύτην ἀλλὰ τὴν μορφωσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἔφικσιν τῆς ἰδέας.

² Ὁ K. Fischer ἐγεννήθη τῷ 1824 καὶ ἐσπούδασε φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν ἐν Λιψία· τῷ 1850 ἐγένετο ὑφηγητὴς ἐν Αἰδελβέργῃ καὶ τῷ 1856 ἐκλήθη καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας εἰς Ἰέναν· ἀπὸ τοῦ 1872 ἦτο καθηγητὴς ἐν Αἰδελβέργῃ, ἐνθα ἀνέπτυξε λαμπρὰν ἀκαδημεικὴν δρασίαν καὶ ἀπέθανε τῷ 1907 καταλιπὼν πλεῖστα συγγράμματα καὶ δὴ καὶ τὴν περιώνυμον «Ἱστορίαν τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας».

³ Ὁ K. Fischer διατείνεται μὲν ὅτι τέμνει ἰδίαν ὁδὸν ἀλλὰ κυρίως καὶ κατ' ἀλήθειαν στοιχεῖ ταῖς ἐγγελικαῖς θεωρίαις, πρὸς ἃς συνάπτει ἀριστοτελικὰς καὶ καντιακὰς ἐννοίας.

⁴ Ὁ Erdmann τῷ 1805 γεννηθεὶς ἐγένετο καθηγητὴς τῷ 1839 ἐν Ἀλλῃ, ὅπου καὶ ἀπέθανε τῷ 1892.

⁵ Αἱ ἀπὸ τοῦ Ἑγέλου ἀποκλίσεις τοῦ Erdmann εἶναι ἐλάχισται.

⁶ Ὁ Vischer ἐδημοσίευσεν τῷ 1843 ἐν τοῖς «Χρονικοῖς τοῦ παρόντος» διατριβὴν ἐπιγραφομένην «Διάγραμμα νέας διαρθρώσεως τῆς Αἰσθητικῆς».

⁷ Τὸ καλὸν ὀρίζει ὁ Vischer ὡς «τὴν ἰδέαν κατὰ τὴν μορφήν τοῦ πεπερασμένου φαινομένου», στοιχεῖα δὲ τῆς ἐννοίας τοῦ καλοῦ ἀποφαίνει τὸ ἀπλῶς καλὸν καὶ τὸ ὑψηλὸν καὶ τὸ κωμικόν. Ἐν τῷ ἐκτιθεμένῳ διαγράμματι καταφαίνεται ἡ τάσις αὐτοῦ ὅπως διαμορφώσῃ τὴν Αἰσθητικὴν εἰς αὐτοτελῆ ἐπιστήμην.

έγγελικῆς Σχολῆς προῆλθε τότε καὶ ἕτερον περιοδικόν, ὅπερ «Χρονικὰ θεωρητικῆς φιλοσοφίας καὶ θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν»¹ λεγόμενον ἐξεδίδετο ἀπὸ τοῦ 1846 μέχρι τοῦ 1848 ἐν Darmstadt ὑπὸ τοῦ Λουδοβίκου *Noack*². Ἐνταῦθα ἐδημοσιεύοντο καὶ ἐργασίαι τῆς ἐν Βερολίῳ ἰδρυθείσης τῷ 1843 φιλοσοφικῆς ἐταιρείας, ἣτις περιελάμβανε κατ' ἐξοχὴν τοὺς περὶ τὸν Michelet ἐγγελικούς. Καὶ τὰ Χρονικὰ ταῦτα εἰς τὰς κρατούσας τάσεις στοιχοῦντὰ ἐπεζήτουν νὰ ἐπιδράσωσιν ἐπὶ τὴν ζωὴν καὶ τὴν πράξιν³.

13. Ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις (1840—41) ἐξεδόθη τὸ καὶ πρόσθεν μνημονευθέν ἔργον τοῦ Strauss «Ἡ διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς πίστεως κατὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτῆς ἀνάπτυξιν», ἐν ᾧπερ ὁ συγγραφεὺς καθ'ἀπτεται τῶν χριστιανικῶν δογμάτων καὶ κηρύττει τὴν πανθεϊαν ἀποφαίνων αὐτὴν ἀκόλουθον τῇ ἐγγελικῇ φιλοσοφίᾳ. Τότε δ' ἐδημοσιεύθη καὶ ἡ «Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ τῆς τριαδικότητος καὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ θεοῦ»⁴ τοῦ Φρειδ. Χρ. Bauer ἐγκρίνοντος θεωρίας τῆς ἀριστερᾶς ἐγγελικῆς μερίδος. Ἀλλὰ περαιτέρω τῶν ἀνδρῶν τούτων ἐχώρησεν ὁ Br. Bauer, ὅστις πρότερον ἀνήκων εἰς τὴν δεξιὰν ἐγγελικὴν μερίδα μετέστη ἤδη ἀπὸ τῆς πανθεϊας εἰς τὴν ἀθεϊαν. Ἐν τοῖς δυσὶ αὐτοῦ ἔργοις, ἅτινα ἐπιγράφονται «Κριτικὴ τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας τοῦ Ἰωάννου»⁵ καὶ «Κριτικὴ τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας τῶν συνοπτικῶν»⁶, ἐπειράθη νὰ δείξῃ ὅτι ἡ εὐαγγελικὴ ἱστορία οὔτε ἀληθῆ γεγονότα παρέχει οὔτε καὶ μυθικὰ στοιχεῖα (καθὰ ἐδόξαζεν ὁ Strauss) περιέχει ἀλλ' εἶναι προῖον ποιητικῆς φαντασίας⁷· εὐμοιρεῖ δὲ κατὰ τοσοῦτο μόνον ἀξίας, καθ' ὅσον ἀπεικονίζει τὴν ἔκφρασιν θρησκευτικῆς αὐτοσυνειδησίας. Ἐνῶ οἱ μὲν παλαιοὶ ἐγγελοὶ ἐνόουν τὸν θεὸν ὡς προσωπικὸν οἱ δὲ νέοι ὡς ἀπρόσωπον, ἦτοι ὡς καθολικὴν οὐσίαν ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει ἐκδηλουμένην, ὁ Bauer κατὰ

¹ «Jahrbücher für spekulative Philosophie und spekulative Bearbeitung der empirischen Wissenschaften».

² Ὁ Noack ἐγεννήθη τῷ 1819 καὶ ἀπέθανε τῷ 1885 καθηγητῆς ἐν Giessen.

³ Σύμφωναν πρὸς τὰς θεραπευομένας τάσεις τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος περιοδικὸν μετέβαλε κατὰ τὸ τρίτον ἔτος ὄνομα καὶ ἐλέγετο τὸ ἐντεῦθεν «Χρονικὰ ἐπιστήμης καὶ ζωῆς» (Jahrbücher für Wissenschaft und Leben).

⁴ «Die christliche Lehre von der Dreieinigkeit und Menschwerdung Gottes», 1841.

⁵ «Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes», 1840.

⁶ «Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker», 1841 ἐξ.

⁷ Αἱ εὐαγγελικαὶ διηγήσεις εἶναι κατὰ τὸν Bauer σκόπιμα πλάσματα καὶ οὐχὶ ἐπίνοιαι ἀπατηλαί, ὠφελουσί δὲ πολὺ ἱστορικῶς ὡς ἀπεικονίζουσαι τὸ πνεῦμα τῶν ἐν οἷς ἐπλάσθησαν χρόνων.

τρόπον διάφορον ἐκδέχεται τὸν θεὸν ὡς γέννημα τῆς ἀνθρωπίνης αὐτοσυνειδησίας, ὡς δημιουργημάτων τοῦ ὑποκειμένου, οὕτω δὲ ἀντὶ τῆς πανθείας διδάσκει τὴν ἀθείαν. Τοιαῦται ἀποφάνσεις διήγειραν σφοδρὰς συζητήσεις καὶ ἔτυχον μὲν πολεμίων ἔτυχον δὲ συνηγόντων, ἐν οἷς εἶναι καὶ ὁ *Edgar Bauer* παρελθὼν ὑπέρομαχος τοῦ ἀδελφοῦ διὰ τοῦ συγγράμματος τοῦ ἐπιγραφομένου «Ὁ Br. Bauer καὶ οἱ ἀντίπαλοι αὐτοῦ»¹.

14. Συγχρόνως ἔσχε ῥοπὴν μεγάλην ἐπὶ τὴν φιλόσοφον διανόησιν ὁ Λουδοβίκος *Feuerbach*, ὅστις μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν ἀπαίτησιν τῆς ἀνθρωπολογικῆς τάσεως τῆς φιλοσοφίας ἐξέδωκε τῷ 1841 τὸ κύριον αὐτοῦ ἔργον «Ἡ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ» ἐπιγραφόμενον². Ἐν τούτῳ καθάπτεται τῆς τε θεωρητικῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας παρατηρῶν ὅτι ἡ χριστιανικὴ μυθολογία θυσιάζει τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὴν θρησκείαν καὶ ποιεῖ τὰς εἰκόνας τῆς θρησκείας ἴδια διανοήματα³. Ὅπως ἡ θεολογία ὑπερηυδοκιμήθη ὑπὸ τῆς περὶ λόγου φιλοσοφίας τοῦ Ἐγγέλου, οὕτω πρέπει πάλιν νὰ ὑπερνικηθῇ καὶ νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ νέα φιλοσοφία ποιεῖ, λέγει, τὸν ἄνθρωπον ὁμοῦ μετὰ τῆς φύσεως ὑπέροματον καὶ γενικώτατον αὐτῆς ὑποκείμενον, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ἀνάγει τὴν ἀνθρωπολογίαν εἰς καθολικὴν ἐπιστήμην. Παραδέχεται δηλαδὴ ἀρχὴν οὐχὶ τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα (καθὰ ἐποίει ὁ Ἐγγελος) ἀλλ' ἀπλῶς τὸν ἄνθρωπον καὶ πειρᾶται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν θρησκείαν κατὰ τρόπον ψυχολογικόν. Ἡ θρησκεία λοιπὸν γίνεται ἐκ τούτου, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τὴν ἰδίαν αὐτοῦ οὐσίαν προβάλλει ὡς ἀντικείμενον καὶ ἀντιτάττει ἑαυτῷ ὡς τι προσωπικὸν ὄν, τοῦτο δὲ ποιεῖ χωρὶς νὰ ἔχῃ ἐπίγνωσιν τῆς προβολῆς καὶ ἀλλοτριώσεως τῆς ἑαυτοῦ φύσεως. Ἡ θρησκεία εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἄμεσος αὐτογνωσία τοῦ ἀνθρώπου· ὁ θεὸς εἶναι ἡ γενικὴ τοῦ ἀνθρώπου φύσις ἐποπτευομένη καὶ τιμωμένη ὡς ἄλλο τι διάφορον καὶ αὐτοτελές

¹ Ἐν τούτῳ ἐξαίρεται ἡ ἔννοια ὅτι πρὸς κατανόησιν τοῦ Br. Bauer πρέπει νὰ κατανοηθῇ ὁ χαρακτήρ τῶν συγχρόνων περιστάσεων. Ἡ κρατοῦσα δηλαδὴ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἐπανάστασις πρόσκειται εἰς τὸν κριτικὸν ἐλέγχον, ὅστις στρέφεται κατὰ πάσης παραδόσεως καὶ κατ' αὐτῆς τῆς θρησκείας.

² «Das Wesen des Christentums»· δευτέρα ἔκδοσις ἐγένετο τῷ 1843. Καθορίζων ὁ Feuerbach τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἄλλους τοὺς συγγενεῖς κατὰ τὴν διανόησιν παρατηρεῖ ὅτι ὁ μὲν Bauer ἐξήτασε κριτικῶς τὴν ἱστορίαν τῶν Εὐαγγελίων ὁ δὲ Strauss τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ τὸν βίον τοῦ Ἰησοῦ αὐτὸς δ' ἐρευνᾷ τὸν χριστιανισμὸν καθόλου, τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ὡς τοιαύτην.

³ Αἱ εἰκόνας τῆς θρησκείας πρέπει κατὰ τὸν Feuerbach νὰ θεωρῶνται ὡς εἰκόνας καὶ νὰ μὴ γίνωνται μήτε πράγματα μήτε νοήματα.

ὄν, ὅπερ θεωροῦμεν ὡς εὖμοιρον ὑπερφυῶν δυνάμεων καὶ παρ' οὗ προσδοκῶμεν τῶν πόθων τὴν πλήρωσιν ¹. Οὕτως ἐν τῇ θρησκείᾳ ὁ ἄνθρωπος χωρίζει ἑαυτὸν εἰς δύο καὶ θέτει ἑαυτὸν διττῶς, τὸ μὲν ὡς πεπερασμένον (ἄνθρωπινον ἄτομον) τὸ δὲ ὡς ἄπειρον (ἄπειρον πνεῦμα, θεόν)· καὶ εἰς τὸ θεωθὲν ἐγὼ προσεύχεται εὐλαβῶς καὶ προσφέρει θυσίας, ἵνα ἐξευμενίσῃ αὐτὸ καὶ ἀποπληρώσῃ τὰς ἐνδείας ὅσας ἡ τοῦ κόσμου πορεία καταλείπει κενάς. Ἡ θρησκεία ἄρα πηγάζει ἐκ τῆς φιλαυτίας καὶ ἔχει αἰτίαν τὴν διαφορὰν δυνάμεως καὶ βουλήσεως· σκοπεῖ δὲ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς ἐξαρτήσεως ἐκ τῆς φύσεως, τὴν λύτρωσιν ἀπὸ τοῦ κακοῦ. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἡ περὶ θεοῦ συνείδησις εἶναι ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ περὶ θεοῦ γνῶσις εἶναι ἡ αὐτογνωσία τοῦ ἀνθρώπου ². Ὅθεν ἡ τοῦ Ἐγγέλου ἀπόφανσις, καθ' ἣν ἡ περὶ θεοῦ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ θεοῦ, πρέπει νὰ μεταβληθῇ εἰς τὴν πρότασιν ὅτι ἡ περὶ θεοῦ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ αὐτοσυνειδησία αὐτοῦ (ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀνθρώπου). Ἄλλ' εἶναι εὐδὴλον ὅτι κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἡ θεωρητικὴ ἰδεολογία μετατρέπεται εἰς ἀνθρωπολογίαν. Ὁ θεὸς εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ συνείδησις, οὐχὶ μεταφυσικὴ τις ἢ γνωσιολογικὴ ἀλλ' ἡ ἐμπειρικὴ τοῦ ἀνθρώπου συνείδησις ἔχουσα περιεκτικὴν τῶν πάντων καὶ ἄπειρον φύσιν· ἢ, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, θεὸς εἶναι «ὁ προσωποποιηθεὶς σύνδεσμος τοῦ γένους καὶ τοῦ ἀτόμου, τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως». Τὸ ἀπόλυτον εἶναι ἀπλῶς ἡ ἰδία τοῦ ἀνθρώπου οὐσία καὶ ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ ὁ διορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου δι' ἑαυτοῦ. Κατ' ἀκολουθίαν δὲ ἡ πρότασις «Ὁ θεὸς εἶναι οἰκτιρῶν, εἶναι ἀγάπη, εἶναι παντοδύναμος, ποιεῖ θαύματα καὶ ἐπακούει τῶν δεήσεων» πρέπει νὰ μεταβληθῇ εἰς τὴν ἐξῆς πρότασιν· «ὁ οἰκτιρῶν, ἡ ἀγάπη, ἡ παντοδυναμία, ἡ θαυματουργία καὶ ἡ δεήσεων ἐπάκουσις εἶναι πρᾶγμα θεῖον». Ἡ θρησκεία εἶναι τὸ ὄνειρον τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, θεωρεῖ τὰ ἀληθῆ ὄντα οὐχὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς πραγματικότητος καὶ τῆς ἀνάγκης ἀλλ' ὑπὸ τὸ φέγγος τῆς φαντασίας καὶ τῆς αὐ-

¹ Πρὸς τὴν ἐρώτησιν, τί εἶναι θρησκεία, τί θεός, ἀποκρίνεται «θεὸς εἰς τὸν ἄνθρωπον εἶναι τὸ πνεῦμα, ἡ ψυχὴ, ἡ καρδία αὐτοῦ· τὸ πνεῦμα, ἡ ψυχὴ, ἡ καρδία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ θεὸς αὐτοῦ. Θεὸς εἶναι τὸ ἀποκεκαλυμμένον ἐσωτερικόν, τὸ ἐκδηλωμένον ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου· θρησκεία εἶναι ἡ σεμνὴ ἀποκάλυψις τῶν κεκρυμμένων θησαυρῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁμολογία τῶν ἐνδομύχων αὐτοῦ διανοημάτων, ἡ ἐξομολόγησις τῶν ἀπορρήτων τῆς ἀγάπης αὐτοῦ».

² «Ἐκ τοῦ θεοῦ—λέγει—γινώσκεις τὸν ἄνθρωπον καὶ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου τὸν θεόν· αὐτοῦ· ἀμφοτέρω εἶναι τὸ αὐτό».

θαιρεσίας. Πρέπει δ' ὅμως νὰ ἀνοίξῃ τοὺς ὀφθαλμούς, μᾶλλον δ' εἰπεῖν νὰ στρέψῃ αὐτοὺς ἐκ τῶν ἔνδον πρὸς τὰ ἔξω, ἵνα ἴδῃ οὐχὶ φαντάσματα ἀλλὰ τὴν πραγματικότητα. Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει ἢ ἀρχὴ καὶ τὸ μέσον καὶ τὸ τέλος τῆς θρησκείας· homo homini deus! Ὡς δ' ἔχει νῦν ἡ θρησκεία εἶναι, λέγει, ἀπάτη καὶ μάλιστα ὀλεθρία ἀπάτη· ἀποξενοῖ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ ἀληθινοῦ κόσμου καὶ τῆς ἐλλόγου θεωρίας αὐτοῦ, ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς μορφώσεως· θυσιάζει τὴν ἀγάπην εἰς τὴν πίστιν, τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸν θεόν· ἀφαιρεῖ ἀπὸ τῆς ἠθικῆς τὰς ἀρίστας δυνάμεις καὶ καθαιρεῖ τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας· εἶναι ὀλεθροποιὸς πηγὴ τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τοῦ διωγμοῦ. Ὅτι ἡ ἀνατρεπτικὴ διδασκαλία τοῦ Feuerbach ἔτυχε παρὰ τῶν τότε κρατουσῶν ἐπαναστατικῶν διαθέσεων εὐμενοῦς ὑποδοχῆς, οὐδὲν ἔχει τὸ παράδοξον.

Καὶ ἐν τοῖς ὀλίγω ὕστερον ἐκδοθεῖσιν ἔργοις ἑξαίρει ὁ εἰς τὴν καινοτομίαν ῥέπων ἀνὴρ τὴν πρὸς τὸν Ἐγέλον σχέσιν αὐτοῦ¹. Θεωρεῖ μὲν τὸ σύστημα ἐκείνου ὡς τὴν συμπλήρωσιν τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας ἀλλ' ἐπικρίνει ὡς ἑρειδόμενον ἐπὶ λογικῶν ἀφαιρέσεων· οὕτω τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα εἶναι τὸ ἀφ' ἑαυτοῦ ἀποχωρισθὲν πεπερασμένον πνεῦμα. Πρὸς τὸν κριτικὸν ἔλεγχον τοῦ Ἐγέλου συνάπτει τὴν νέαν καὶ ἀληθῆ φιλοσοφίαν, ὡς χαρακτηρίζει ὁ Feuerbach τὴν ἑαυτοῦ θεωρίαν. Ἡ μὲν ἐγγελικὴ φιλοσοφία λαμβάνει τὴν νόησιν, τὴν ὑποκειμενικὴν οὐσίαν, καὶ ποιεῖ αὐτὴν θεῖαν, ἀπόλυτον οὐσίαν· ἡ δὲ ἀληθῆς φιλοσοφία λαμβάνει, λέγει, ὡς γνωστικὴν ἀρχὴν οὐχὶ τὸ ἐγὼ οὐδὲ τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα ἀλλὰ τὴν ὅλην καὶ πραγματικὴν τοῦ ἀνθρώπου οὐσίαν. Μόνη ἡ ἀνθρωπίνη φύσις εἶναι τὸ ἀληθὲς καὶ πραγματικόν· ἡ ἐνότης νοεῖν καὶ εἶναι ἔχει κῦρος μόνον ἐὰν θεωρηθῇ ὁ ἄνθρωπος ὡς φορεὺς τῆς ἐνότητος ταύτης. Ἡ ἀλήθεια δ' ὅμως δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ νόησις ἀλλὰ τὸ σύνολον τῆς ζωῆς καὶ οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου².

15. Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται φανερόν ὅτι ἡ ὄντολογία καὶ ἡ περὶ

¹ Τοιαῦτα ἔργα εἶναι αἱ «Προεισαγωγικαὶ θέσεις εἰς ἀναμόρφωσιν τῆς φιλοσοφίας» (Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie), 1842, καὶ «Ἀρχαὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος» (Grundsätze der Philosophie der Zukunft), 1843.

² Ῥητέον ὅτι ἐκ τῶν μετέπειτα συγγραμμάτων φαίνεται ὁ Feuerbach προχωρήσας περαιτέρω ἐν τῇ ὁδῷ, ἣν ἔτεμε καινὴν πρὸς τὴν ἀνθρωπολογία, καὶ φθάσας εἰς τὴν ἀπόφανσιν ὅτι οὐχὶ ὁ λογικὸς ἀλλ' ὁ κατ' αἰσθησιν ἄνθρωπος εἶναι τὸ μέτρον πάντων,—ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὅτι τρώγει! Οὕτω κατήνησεν εἰς τὸν χαμαιπετῆ ὕλισμόν καὶ ἀπεχαιρέτισε κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ οὐ μόνον τὴν ἐγγελικὴν ἀλλὰ καὶ πᾶσαν καθόλου φιλοσοφίαν.

τὴν θρησκευτικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἑγέλου ἐτέθησαν προίμως ἐν ἡττονί μοίρᾳ καὶ ἀντὶ τούτων κατέλαβον πρωτεύουσαν θέσιν τὰ προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσεως· ἡ προσοχὴ ἐστράφη ἀπὸ τῆς θεωρίας εἰς τὴν ἐμπειρίαν καὶ πράξιν. Ἡ ἀνθρωπολογικὴ δὲ φιλοσοφία τοῦ Feuerbach ἔσχε ῥοπήν ἰσχυρὰν καὶ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς ἐπαναστατικὰ διανοήματα¹. Τὰς ἠθικὰς τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ ἀκολουθίας συνήγαγε καὶ προὐτως περαιτέρω κατέληξεν εἰς τὴν ἀτομοκρατίαν ὁ *Max Stirner*². Οὗτος ἐν τῷ ἔργῳ τῷ ἐπιγραφομένῳ «Ὁ μοναδικὸς καὶ ἡ κτῆσις αὐτοῦ»³ ἐλέγχει τὴν τοῦ ἀνθρώπου ἔννοιαν τοῦ Feuerbach ὡς ψιλὴν ἀφαίρεσιν, καθ' ὅνπερ τρόπον καὶ οὗτος ἤλεγξε τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα τοῦ Ἑγέλου ὡς ἀφαίρεσιν. Δεικνύει δ' ὅτι ἡ ἀναίρεσις τῆς ἰδέας τοῦ ἀπολύτου καὶ τῆς θεότητος πρέπει νὰ ἐκταθῇ εἰς πάσας τὰς γενικὰς ἐννοίας· ἀντὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἀνθρωπότητος πρέπει νὰ τεθῇ ὁ καθ' ἕνα ἄνθρωπος⁴ καὶ ἐπομένως σκοπὸς πάσης ἐνεργείας θὰ εἶναι οὐχὶ ἡ ἀνθρωπότης⁵ καὶ ἡ φιλαλληλία ἀλλ' ἡ ἀτομικότης καὶ ἡ φιλαυτία. Πᾶν ὅ τι ὑπὲρ τὸ ἄτομον καὶ τὴν βούλησιν αὐτοῦ τίθεται ὡς ἐξωτερικὴ βία, ὡς πίστις ἢ ἀπλῆ ἐννοία, ἀποδοκιμάζεται καὶ ἀπορρίπτεται. Ἡθικότης λοιπόν, φιλανθρωπία, δικαιοσύνη καὶ τὰ τοιαῦτα εἶναι εἰδῶλα καὶ φάσματα· τὰ ἰδεώδη εἶναι μωρία ἀνευ ἀξίας! Ἀξίαν ἔχει μόνον τὸ φίλαυτον ἄτομον· τοῦτο δὲν γινώσκει καθήκοντα καὶ νόμους ἀλλὰ δικαιούται νὰ πράττῃ πᾶν ὅ τι δύναται⁶. Καὶ ἡ πολιτεία οὐχ ἡττον καταργεῖται καὶ ἀντ' αὐτῆς θὰ ὑφίσταται «σύλλογος ἐγωιστῶν», ἐν ᾧπερ ἕκαστος θὰ ποιῇ κατὰ τὸ δοκοῦν. Οὕτως ὁ Stirner θέλει νὰ καταργήσῃ τὰ πάντα καὶ ἐπὶ τῶν στυγνῶν ἐρειπίων νὰ καταλίπη σοβοῦσαν ἀκόλαστον τὴν ἀλλόφρονα φιλαυτίαν. Ἴδου ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἄνομον ἀτομοκρατίαν ἀποτελοῦσαν τὸ τέρμα μακροῦς πορείας, ἣτις ἤρξατο μὲν

¹ Κατὰ τοῦ Feuerbach ἀντεπεξῆλθεν ὁ Γεώργ. Φρειδ. Daumer (1800—1875), καθηγητὴς τοῦ γυμνασίου ἐν Nürnberg, διὰ τοῦ συγγράμματος «Der Anthropologismus und Kriticismus der Gegenwart», 1844.

² Ὁ ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Max Stirner φερόμενος Ἰω. Kaspar Schmidt ἐγεννήθη τῷ 1806 καὶ ἐσπούδασεν ἐν Βερολίνῳ, ἐνθα ἠκροάσατο καὶ τοῦ Ἑγέλου. Ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐδίδαξεν ἐν ἀνωτέρῳ παρθεναγωγείῳ καὶ ὕστερον ἔδρασεν ὡς ἀνταποκριτὴς ἐφημερίδων, ἐτελεύτησε δ' ἐν μεγάλῃ πενίᾳ τῷ 1856.

³ Der Einzige und sein Eigentum, 1844.

⁴ Οὔτε ἡ θεία οὔτε ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, λέγει, μέλει μοι οὔτε τὸ ἀληθές καὶ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ δίκαιον οὔτε ἄλλο παρὰ μόνον τὸ ἐμόν, τὸ ἐμόν δὲ εἶναι οὐχὶ γενικὸν ἀλλὰ μερικόν, τὸ ἄτομόν μου.

⁵ Ὁ Stirner μέμφεται τὴν ἀριστερὰν μερίδα τῶν ἐγγελικῶν ὅτι καίπερ φθάσασα εἰς τὴν ἀθείαν διετήρησε «τὸν ἀνθρώπον» καὶ ἀνύψωσεν εἰς θεόν.

⁶ «Θέλω—λέγει—νὰ εἶμαι καὶ νὰ ἔχω πᾶν ὅ τι δύναμαι νὰ εἶμαι καὶ νὰ ἔχω».

ἀπὸ τῆς ἑγελικῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ κατὰ μικρὸν ἀποκλίνασα ἐπεζήτησε νὰ ἄρῃ τὰ μεταφυσικὰ καὶ ἰδεολογικὰ στοιχεῖα. Ἐπὶ ὅσον καὶ ἂν στρέφεται ἀνατρεπτικὴ καὶ πολεμία κατὰ τοῦ Ἐγέλου, ὅμως ὑπεμφαίνει τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ.

16. Ὅπως ἡ περὶ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος θεωρία τοῦ Ἐγέλου ἤγαγε δι' ἀποκλίσεων καὶ μεταβολῶν εἰς τὰς διδασκαλίας τοῦ Strauss καὶ τοῦ Feuerbach καὶ τοῦ Br. Bauer καὶ ἔφθασε τέλος εἰς τὸν Stirner, οὕτω καὶ ἡ περὶ δικαίου θεωρία ἐκείνου κατέληξεν εἰς τὰς κοινωνικὰς δοξασίας τοῦ Marx καὶ τοῦ Engels. Ἀμφότεροι ἔλαβον θέσιν ἐλεγκτικὴν πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς ἐννοίας καὶ τῷ 1845 ἐξέδωσαν ἀπὸ κοινῆς σύγγραμμα, ὅπερ ἐπεγράφετο ἡ «Ἁγία οἰκογένεια, ἥτοι ἔλεγχος τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου»¹ καὶ ἐστρέφετο «κατὰ τοῦ Br. Bauer καὶ τῶν συνεταίρων». Ἐν τούτῳ δὴ ἀποκρούουσι μὲν ἐντόνως τὴν θεωρητικὴν ἰδεολογίαν τὴν παραδεχομένην ἀντὶ τοῦ πραγματικοῦ καὶ καθ' ἕκαστον ἀνθρώπου τὴν αὐτοσυνειδησίαν καὶ τὸ πνεῦμα κακίζουσι δὲ τὸν Ἐγελον ὅτι ἐποίησε τὸν ἄνθρωπον «ἄνθρωπον τῆς αὐτοσυνειδησίας» ἀντὶ τοῦ νὰ παραδεχθῆ ἁπλῶς αὐτοσυνειδησίαν τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρώπου². Κατὰ τῆς ἀνθρωπολογικῆς θεωρίας τοῦ Feuerbach ἀντιτάττουσι τὸν «πραγματικὸν» ἀνθρωπισμὸν τὸν κατατείνοντα εἰς πολιτικοὺς καὶ κοινωνικοὺς πρακτικοὺς σκοπούς. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ ὀφείλει νὰ δείξῃ ἐν τῇ πράξει τὴν ἀλήθειαν, τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἑαυτοῦ νοήσεως. Οἱ φιλόσοφοι μέχρι τοῦδε ἠρκοῦντο εἰς τὸ νὰ παρέχωσι παντοίας ἐρμηνείας τοῦ κόσμου ἀλλ' ἤδη ὀφείλουσι νὰ μεταβάλωσιν αὐτόν. Ὁ δὲ μεταβλητέος κόσμος εἶναι κατ' ἐξοχὴν ὁ πολιτικός, ὁ κοινωνικὸς καὶ ὁ οἰκονομικός. Ὅπόσον οἱ δύο οὗτοι καινοτόμοι ἄνδρες προσεῖχον εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν δι' αὐτῆς θεμελίωσιν τῶν ἑαυτῶν ἀρχῶν, μαρτυρεῖ τὸ σχέδιον μεγάλου ἔργου, ὅπερ ἔμελλε νὰ ἐπιγραφῆ «Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία, κριτικὸς ἔλεγχος τῆς τε μετὰ τὸν Ἐγελον φιλοσοφίας, ἐκπροσωπούμενης ὑπὸ τοῦ Feuerbach, τοῦ Br. Bauer καὶ τοῦ Stirner, καὶ τῆς γερμανικῆς κοινωνιολογίας ἀντιπροσωπευομένης ὑπὸ τῶν παντοειδῶν αὐτῆς προφητῶν»³. Τὴν δὲ ἰδίαν αὐτῶν

¹ «Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik».

² Ἡ ἐπ' ἀμφοτέρους ἐπίδρασις τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἐγέλου φαίνεται μάλιστα ἐνθα περιγράφουσι τὴν οἰκονομικὴν καὶ πολιτικὴν κίνησιν καὶ χαρακτηρίζουσι τὴν τῶν ἐνδεῶν καὶ ἀπόρων τάξιν ὡς συνειδητὴν καὶ ἀναιρετέαν ἀπανθρωπίαν.

³ Ἐν τῷ συγγράμματι τῷ ἐπιγραφομένῳ «Misère de la philosophie» (1847) ὁ Marx ἐπιτιθέμενος κατὰ τοῦ Proudhon ἀσχολεῖται περὶ τὰς φιλοσο-

θεωρίαν διετύπωσαν ἐν τῇ «Δηλώσει τῆς κομμουνιστικῆς μερίδος»¹, ἐνθα ἀνέπτυξαν τὴν ὑλιστικὴν τῆς ἱστορίας ἐκδοχὴν. Κατὰ ταύτην λοιπόν, τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας κανονίζουν οὐχὶ αἱ πνευματικαὶ ἀρχαὶ ἀλλ' αἱ οἰκονομικαὶ ἀφορμαί. Οὕτως ἡ θεωρία τοῦ Ἐγγέλου, καθ' ἣν «αἱ ἰδέαι» καθορίζουσι τὴν οἰκονομικὴν θέσιν ἀντιστρέφεται εἰς τὴν ἐναντίαν². Ἡ οἰκονομικὴ δηλαδή κατάστασις καὶ διαρροῦθμισις τῆς κοινωνίας ὑπόκειται ὡς βάσις, ἐφ' ἧς ἀνεγείρεται τὸ «κατασκευάσμα» τῶν τε νομικῶν καὶ πολιτικῶν διατάξεων καὶ τῶν θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν καὶ ἄλλων ἀντιλήψεων ἐν ἄλλοις λόγοις ἢ πνευματικῇ ζωῇ ἠρτηται ἐκ τῆς οἰκονομικῆς³. Βεβαίως συντελεῖται ἀνάπτυξις κατὰ λογικὴν καὶ διαλεκτικὴν ἀνάγκην, καθὰ ἐδίδαξεν ὁ Ἐγγέλος ἀλλὰ τὸ ἀναπτυσσόμενον δὲν εἶναι, λέγουσιν, ὁ νοῦς ἢ ἡ ἰδέα, ἀλλ' ἡ κοινωνία ἢ, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις⁴. Ἡ ἱστορικὴ ἀνάπτυξις εἶναι κατ' ἀλήθειαν μεταβολὴ τοῦ τρόπου τῆς παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀγῶν οἰκονομικός, ἀγῶν τῶν τάξεων. Καὶ ὁ νῦν κρατῶν τρόπος τῆς παραγωγῆς, ὁ κεφαλαιοκρατικὸς διάδοχος τῆς τιμαριωτικῆς κοινωνίας, καὶ ἡ τούτῳ συναφῆς κοινωνικὴ μορφή θὰ καταλυθῇ καὶ ἐκ τοῦ ἀγῶνος τῶν τάξεων θὰ προέλθῃ ἡ κατάστασις τῆς κοινῆς κτήσεως (ὁ κομμουνισμός)⁵ καὶ ἡ κατάργησις τῶν περὶ τὰς τάξεις διαφορῶν⁶.

φικὰς προϋποθέσεις. Μέμφεται τὸν Γάλλον κοινωνιολόγον ὅτι περιορίζεται ἐν τῇ θεωρητικῇ φιλοσοφίᾳ καὶ δὲν ἐκτείνεται εἰς τὰ οἰκονομικὰ ζητήματα. Οὐχ ἦττον καθάπτεται καὶ τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας ὡς κατασκευαζούσης τὸν κόσμον διὰ τῆς κινήσεως τῶν ἐννοιῶν.

¹ «Manifest der Kommunistischen Partei», 1848.

² Αἱ ἰδέαι δὲν εἶναι τὰ ἐλατήρια τῆς ἱστορίας ἀλλ' ἀπλῶς παρακολουθήματα τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως. Ἐν τῷ μικρῷ συγγράμματι «Πρὸς ἔλεγχον τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1859) ἐπιγραφομένῳ ὁ Μαρχ ἀποφαίνεται ὅτι «οὐχὶ ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου καθορίζει τὴν θέσιν αὐτοῦ ἀλλὰ τὸναντίον ἡ κοινωνικὴ θέσις καθορίζει τὴν συνείδησιν».

³ Περὶ τοῦ εἶδους τῆς ἐξαρτήσεως καὶ τοῦ τρόπου τῆς θεωρίας τοῦ «κατασκευάσματος» δὲν συμφωνοῦσιν οἱ περὶ τὸν Μαρχ.

⁴ Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἀντὶ τῆς ιδεολογικῆς διαλεκτικῆς τίθεται ἡ ὑλιστικὴ ἢ οἰκονομικὴ διαλεκτικὴ.

⁵ Κατὰ τὸν Μαρχ ἡ ἀστικὴ τάξις ἀναπτύσσουσα τὴν βιομηχανίαν σκάπτει τὸν ἴδιον αὐτῆς τάφον. Ἡ ἦττα, λέγει, ταύτης καὶ ἡ νίκη τῆς ἐργαζομένης τάξεως ἐπίκειται ἄφευκτος.

⁶ Ἡ θεωρία τοῦ Μαρχ εἶναι κατὰ τοῦτο ἀληθής, ὅτι ἐν τῇ διαμορφώσει τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἔχουσιν ἐπίδρασιν καὶ οἱ οἰκονομικοὶ ὄροι. Ἀλλὰ δεινόν τις θὰ διέπραττε σφάλμα, ἐὰν ἐξελάμβανεν αὐτοὺς ὡς τοὺς μόνους

17. Αἱ τοιαῦται κοινωνικαὶ θεωρίαι καὶ ἡ ὑλίζουσα διαλεκτικὴ μέθοδος ἀνεπτύχθησαν εὐρύτερον καὶ κατὰ σύστημα ἐν τῷ μεγάλῳ ἔργῳ τοῦ Marx «Τὸ κεφάλαιον» (Das Kapital) ἐπιγραφομένῳ, οὗ ὁ πρῶτος τόμος ἐξεδόθη τῷ 1867¹. Τὴν εἰς τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα τελεσφόρως ἐφαρμοσθεῖσαν μέθοδον κρίνει ὁ συγγραφεὺς ὡς ἰδίαν καὶ ἐξαίρει τὴν διαφορὰν τῆς ἑαυτοῦ θεωρίας ἀπὸ τῆς ἐγγελικῆς. Ἐν δὲ τῷ ἐπιλόγῳ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως παρατηρεῖ ὅτι ἡ διαλεκτικὴ αὐτοῦ μέθοδος εἶναι κατὰ τὴν βᾶσιν οὐ μόνον διάφορος ἀλλὰ καὶ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὴν ἐγγελικὴν. Διότι κατὰ μὲν τὸν Ἑγελον ἡ ἰδέα εἶναι αὐτοτελὲς ὑποκείμενον καὶ δημιουργὸς τῶν ὄντων, ἅτινα εἶναι ἐκείνης ἀπλᾶ φαινόμενα, κατὰ δὲ τοῦτον τοῦναντίον ἡ ἰδέα εἶναι ἢ ἐν τῇ κεφαλῇ τοῦ ἀνθρώπου μεταβληθεῖσα καὶ μεταφρασθεῖσα ὕλη. Τοιοῦτοτρόπως ἡ διαλεκτικὴ ἀποβάλλει παρ' αὐτῷ πᾶσαν χροιάν ἰδεολογικὴν καὶ ὄντολογικὴν. Καὶ ὅμως ὁ Marx οὐδόλως ἀρνεῖται τὴν σπουδαιότητα τοῦ Ἑγέλου καὶ τὴν ἀξίαν τῆς διαλεκτικῆς αὐτοῦ· πλὴν ἀλλὰ φρονεῖ ὅτι ἡ διαλεκτικὴ ἐκείνου κατέληξεν εἰς μυστικὰς ἀντιλήψεις καὶ ὅτι πρέπει νὰ ἀντιστρέψωμεν αὐτήν, ἵνα ὑπὸ τὸ μυστικὸν κέλυφος ἀνακαλύψωμεν τὸν λογικὸν πυρῆνα.

18. Ὁ Φρειδ. Engels ἠσχολήθη περὶ τὰς φιλοσοφικὰς προϋποθέσεις τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς ἐν δυσὶ συγγράμμασιν, ὧν τὸ μὲν ἕτερον καταπολεμεῖ τὴν θετικὴν θεωρίαν τοῦ Dühring² τὸ δὲ ἄλλο ἐξετάζει τὴν θέσιν τοῦ Feuerbach³ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασσικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας⁴. Ἐκ τῆς προτέρας φιλοσοφίας ἀποδέχεται μόνον τὴν τυπικὴν λογικὴν καὶ τὴν διαλεκτικὴν, τὴν τελευταίαν δὲ νοεῖ οὐχὶ ὡς κατασκευὴν τῶν ἐννοιῶν ἀλλ' ὡς ἐπιστήμην τῶν γενικῶν νόμων τῆς κινήσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς φύσεως, τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας καὶ τῆς νοήσεως. Ἐκ τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας ἐγκρίνει ἀπλῶς τὴν

συντελεστὰς τῆς ἱστορίας καὶ παρέβλεπεν ἄλλους σπουδαιοτέρους, τοὺς ἰδεολογικούς. Ὡσαύτως σφάλλεται ὁ διαβλέπων τὴν πρόοδον οὐχὶ ἐν τῇ ἑναρμονίῳ σχέσει ἐργασίας καὶ κεφαλαίου ἀλλ' ἐν τῇ ἀντικειμένη πρὸς τὴν φύσιν ἄρσει τῶν διαφορῶν τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

¹ Τετάρτη ἐκδοσις ἐγένετο τῷ 1892 καὶ ὀγδόη τῷ 1919. Ὁ δεύτερος τόμος ἐξεδόθη τῷ 1885 καὶ ὁ τρίτος τῷ 1894 ὑπὸ τοῦ Engels.

² Τὸ βιβλίον ἐπιγράφεται «Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft», 1878.

³ Τὸν Feuerbach χαρακτηρίζει ὁ Engels ὡς τὸ διάμεσον μέλος μεταξὺ τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς μαρξικῆς θεωρίας.

⁴ «Ludwig Feuerbach und der Ausgang der Klassischen deutschen Philosophie», 1888.

μέθοδον πλὴν ὅτι τὴν διαλεκτικὴν κίνησιν ἀναφέρει μόνον εἰς τὸν πραγματικὸν κόσμον. Τὴν δὲ ἀπόφανσιν τοῦ Ἑγέλου, ὅτι πᾶν πραγματικὸν εἶναι ἔλλογον, μεταβάλλει εἰς τὴν πρότασιν καθ' ἣν πᾶν τὸ ὑπάρχον εἶναι ἄξιον ἀφανισμοῦ· ὅθεν καὶ ἀρύεται τὴν ὑλιστικὴν τῆς ἱστορίας ἐκδοχὴν. Τοῦ μεγάλου φιλοσόφου θαυμάζει τὴν βαθεῖαν διάγνωσιν ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἄθροισμα συντετελεσμένων ὄντων ἀλλὰ σύνοδος ἐνεργειῶν.

19. Στενότερον τῶν εἰρημένων δύο ἀνδρῶν συνάπτεται πρὸς τὴν ἐγγελικὴν Σχολὴν ὁ Φερδινάνδος *Lassalle*¹, ὅστις οὐ μόνον ἐποίησατο τῷ 1859 ἐν τῇ φιλοσοφικῇ τοῦ Βερολίνου ἐταιρείᾳ ἀξιόλογον διάλεξιν περὶ τῆς λογικῆς τοῦ Ἑγέλου καὶ τοῦ Rosenkranz² ἀλλὰ καὶ ἐδήλου ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ τὴν μεγάλην συγγένειαν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἐκείνου. Ἐν τῷ διεξοδικῷ ἔργῳ περὶ τοῦ Ἡρακλείτου³ δεικνύει ὅτι ὁ σκοτεινὸς Ἐφέσιος ὑπῆρξεν ὁ πρόδρομος τῆς θεωρίας τοῦ Ἑγέλου· ἢ περὶ τῆς ἀδιαλείπτου τῶν πάντων ῥοῆς διδασκαλία ἐκείνου εἶναι ἢ διαλεκτικὴ κίνησις, ὁ Ἡρακλείτειος λόγος εἶναι ἢ λογικὴ κατηγορία τῆς κινήσεως. Ἐπικρίνων δὲ τὰς ὑπὸ τοῦ Rosenkranz ἐπιχειρηθείσας μεταβολὰς τῆς λογικῆς τοῦ Ἑγέλου ἐξαίρει τὴν θαυμασίαν διάρθρωσιν τῆς λογικῆς ἰδέας αὐτοῦ καὶ τὴν ἀδιάσπαστον ἐνότητα καὶ ταυτότητα μορφῆς καὶ περιεχομένου⁴. Ἐμμένων πιστὸς εἰς τὴν διαλεκτικὴν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου προθυμεῖται νὰ δείξῃ τὴν σπουδαιότητα τῆς περὶ ἐννοίας διδασκαλίας αὐτοῦ. Ἡ ἀνεπτυγμένη, λέγει, ἔννοια, ἢ ἰδέα, τελεσιουργεῖται ὡς λογικὴ κίνησις ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ῥαῖ ἀντικειμε-

¹ Ὁ Lassalle, υἱὸς πλουσίου ἐμπόρου Ἰουδαίου, ἐγεννήθη ἐν Breslau τῷ 1825 καὶ ἐσπούδασεν ἀπὸ τοῦ 1844 ἐν Βερολίῳ φιλοσοφίαν καὶ νομικὴν· τῷ 1848 προσεχώρησεν εἰς τὴν δημοκρατικὴν μερίδα καὶ εἰργάσθη ὑπὲρ τῶν ἐργατῶν συντόμως μέχρι τοῦ θανάτου γενομένου τῷ 1864 ὑπὸ τραύματος ἐν μονομαχίᾳ.

² «Die Hegelsche und Rosenkranzsche Logik und die Grundlage der Hegelschen Geschichtsphilosophie im Hegelschen System».

³ Τὸ σύγγραμμα ἐπιγράφεται «Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln von Ephesos», 2 τόμ., 1858.

⁴ Ὁ Rosenkranz δὲν διέγνω κατὰ τὸν Lassalle τὴν πρόοδον τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἑγέλου καὶ ἐπανῆλθέ πως εἰς τὴν καντιακὴν ἄποψιν. Ὁ Κάντιος ἔδειξεν ὅτι αἱ λεγόμεναι κατηγορίαι τοῦ ὄντος εἶναι ἐνέργειαι τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ συνεπέρανεν ὅτι δι' αὐτῶν εἶναι ἀδιάγνωστον τὸ ὄντως ὄν. Ἀλλ' ὁ Ἑγγελος καίπερ ἀποδεχθεὶς τὴν προσαχθεῖσαν ἀπόδειξιν τοῦ Καντίου μετέτρεψε τὸ ἀρνητικὸν εἰς θετικὸν συμπέρασμα. Διότι ἔδειξεν ὅτι οἱ τύποι καὶ νόμοι τοῦ ὑπόκειμενικοῦ νοῦ εἶναι ἅμα καὶ νόμοι τοῦ ἀντικειμενικοῦ ὄντος, ὅτι δηλαδὴ νοεῖν καὶ εἶναι ταυτίζονται.

νικῶς ὡς «μηχανικὴ καὶ χημικὴ ἐνέργεια καὶ σκοπιμότης». Ὅθεν δημιουργεῖ ὁ Lassalle εἰς τὴν ἱστορίαν λογικὴν βάσιν, ἐφαρμόζει καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τὰς ἐν τῇ φύσει ἰσχυροῦσας λογικὰς κατηγορίας καὶ ποιεῖ ἀξιόλογον συναρμογὴν τῆς ὑλιστικῆς καὶ τῆς ἰδεολογικῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς. Οὐχ ἦττον δὲ καὶ ἐν τοῖς ὑστέροις ἔργοις καὶ δὴ καὶ τῷ διτόμῳ «Συστήματι τῶν ἐπικτητῶν δικαίων»¹ παρέρχεται ὡς ὀπαδὸς τοῦ Ἑγέλου.

20. Οὕτω παρατηροῦμεν ὅτι ἡ εἰς τὸν θάνατον τοῦ Ἑγέλου ἐπακολουθήσασα τροπὴ τῆς φιλοσοφίας ἐπήγαγεν ἀπόκλισιν ἀπὸ τῆς ἰδεολογίας. Ἄλλ' εἶναι ἄξιον προσοχῆς τὸ ὅτι οἱ λαβόντες πρακτικὰς καὶ ἐμπειρικὰς, πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς κατευθύνσεις ὑπέστησαν τὴν ῥοπὴν τῆς διανοήσεως ἐκείνου· καὶ ἀπὸ τῶν πολεμίων ἔτι διακειμένων πρὸς τὸ σύστημα αὐτοῦ καὶ πρὸς τὴν προτέραν ὅλως φιλοσοφίαν δὲν λείπει ἡ ἐπίδρασις τῆς διαλεκτικῆς θεωρίας. Αὕτη δ' αὕτη ἡ κατὰ παντοίας ἀπόψει ἐμφαινομένη ἐπενέργεια τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας μαρτυρεῖ τὴν γονιμότητα τῶν θεμελιωδῶν αὐτῆς ἀρχῶν. Οὐδὲ πρέπει νὰ παρασιωπηθῇ τὸ ὅτι οἱ ὀπαδοὶ τῶν διαφόρων τάσεων παρὰ τὰς διαφωνίας καὶ διαμάχας εἶχον ἐπίγνωσιν τῆς συγγενείας καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ πνευματικοῦ γενάρχου καταγωγῆς².

3. Η ΑΠΟ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΟΣ ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΕΓΕΛΟΥ

1. Περὶ τὰ μέσα τῆς 19ης ἑκατονταετηρίδος αἱ μὲν ἐμπειρικαὶ καὶ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐπεκράτησαν αἱ δὲ θεωρητικαὶ ἐτέθησαν ἐκποδῶν. Καὶ τότε δ' ὅμως ἡ ἐγγελικὴ φιλοσοφία δὲν εἶχεν ἀποβάλλει ὅλως τὴν ἐπενέργειαν αὐτῆς· ὅσον καὶ ἂν περιεφρονεῖτο ἰδίᾳ διὰ τὴν περὶ φύσεως θεωρίαν δὲν ἦτο ξένη πρὸς τὴν νέαν διδασκαλίαν, ὅποτε δὴ ὁ κυριώτατος τοῦ ὑλισμοῦ ὑπέρμαχος Ἰάκωβος *Moleschott* ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Feuerbach καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν εὐρίσκετο μακρὰν τῆς ἀριστερᾶς μερίδος τῶν ἐγγελικῶν. Ἐξηκολούθουν πάντοτε νὰ ὑπάρχωσιν ὀπαδοὶ τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, εἰ καὶ μηδεὶς προσέκειτο δογματικῶς εἰς τὰς θεωρίας αὐτοῦ, καὶ νεώτεροι δὲ εἰς τοὺς παλαιότερους προσετίθεντο θιασῶται. Τοιοῦτος ἦτο καὶ ὁ πρόσθεν μνημονευθεὶς

¹ «Das System der erworbenen Rechte», 1861.

² Φίλοι καὶ μαθηταὶ τοῦ Ἑγέλου κατὰ παρόρμησιν τοῦ Michelet συναπετέλεσαν ἐν Βερολίῳ τῷ 1843 φιλοσοφικὴν ἐταιρείαν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων διατηρηθεῖσαν. Οἱ ἑταῖροι καίπερ συνειδότες τὰς διαφορὰς τῶν παντοίων κατευθύνσεων ἔχουσιν ἐπίγνωσιν τῆς κοινῆς ἀφετηρίας, τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἑγέλου.

Kuno Fischer, ὅστις τῷ μὲν 1852 ἐξέδωκε τὸ «Σύστημα τῆς Λογικῆς καὶ Μεταφυσικῆς»¹ τῷ δὲ 1854 τὸ μέγα αὐτοῦ ἔργον, τὴν «Ἱστορίαν τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας»².

Τὸ ἐγελικὸν φιλοσόφημα κατεπολέμουν οὐ μόνον οἱ ὄπαδοι τοῦ ὕλισμου ἀλλὰ καὶ οἱ εἰσηγηταὶ ἀντιθέτων συστημάτων, ὡς ὁ Lotze καὶ ὁ Fechner, ὁ Ἐρβαρτος καὶ ὁ Schopenhauer. Ὁ δὲ πόλεμος οὗτος ἀμβλύτερος ἀεὶ καθιστάμενος κατήντησε σκωπτικὸς ἔλεγχος ἤκιστα εὐπρεπῆς εἰς τὴν ἰδεολόγον φιλοσοφίαν³. Ἀλλ' ἡ ἐγελικὴ Σχολὴ δὲν διέλιπεν ἀνθισταμένη καὶ πρὸς τοὺς ἐναντίους ἀγωνιζομένη, καθὰ μαρτυρεῖ καὶ ἡ τῷ 1860 γενομένη ὑπὸ τῆς ἐν Βερολίῳ φιλοσοφικῆς ἐταιρείας ἔκδοσις νέου περιοδικοῦ «der Gedanke» λεγομένου. Σκοπὸς αὐτοῦ ἦτο νὰ πορίσῃ ἀντίδρασιν εἰς τὸ «Περιοδικὸν τῆς ἀκριβοῦς φιλοσοφίας»⁴ τῶν περὶ τὸν Ἐρβαρτον καὶ νὰ ἐλέγξῃ τοὺς φανταζομένους ὅτι δύναται νὰ καταλύσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ νὰ στηλιτεύσῃ τὰς θεωρίας τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Φιχτίου, τοῦ Schelling καὶ τοῦ Ἐγέλου ὡς μεγάλας πλάνας καὶ ἐπιβλαβεῖς εὐρεσιλογίας. Ἀπέκρουον λοιπὸν οἱ ἐγελικοὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐρβάτου τὴν ἐπὶ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐννοιῶν ἐπερειδομένην καὶ ἐδείκνυον ὅτι αἱ ἀντιθέσεις αἴρονται διὰ τῆς δυνάμεως τῆς ἐννοίας τῆς διαλεκτικῆς· ἀπέκρουον δὲ οὐχ ἦττον τὴν «φαντασιώδη θεωρίαν τῆς μυστικῆς ἠρεμίας» τοῦ Schopenhauer⁵. Καὶ ὑπερηφάνως μάλιστα ἐπεδείκνυον τὴν πρόοδον τῆς ἑαυτῶν φιλοσοφίας, ἣτις οὐ μόνον ἐν Γερμανίᾳ ἐδέσποζεν ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ξένη εἶχεν εὐρείαν διάδοσιν, ὅποτε ἀπηρίθμει πλείστους ὄπαδους ἐν τε ταῖς σκανδιναυϊκαῖς χώραις καὶ τῇ Ῥωσσίᾳ καὶ τῇ Πολωνίᾳ καὶ τῇ Σερβίᾳ καὶ τῇ Ἰταλίᾳ καὶ τῇ Γαλλίᾳ καὶ πέραν ἔτι τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὠκεανοῦ. Πρὸς δ' ἔτι ἐπεκαλοῦντο τὰς ὑπὸ τῆς Σχολῆς αὐτῶν ἐπιγενομένας ἐν ταῖς ἐπιστήμαις ἐκάσταις προόδους⁶. Καὶ δὲν ἠδυνήθη μὲν τὸ εἰρημένον περιοδικόν, ὅπερ ἐξηκολού-

¹ «System der Logic und Metaphysik».

² «Geschichte der neueren Philosophie».

³ Τὴν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου θέσιν τῶν ἐναντίων βλέπει τις ἐν ταῖς παραδόσεσι τοῦ Ῥουδόλφου Haym ταῖς ἐπιγραφομέναις «Hegel und seine Zeit», 1857.

⁴ «Zeitschrift für exakte Philosophie».

⁵ Φιλικώτερόν πως διέκειντο οἱ ἐγελικοὶ πρὸς τοὺς ψευδοεγελικοὺς, οἵτινες ἐξέδιδον τὸ περιοδικόν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς, τουτέστι πρὸς τοὺς προστάτας τῆς θεωρητικῆς θεαρχίας· οὗτοι ἐθεωροῦντο ὡς ἐν πολλοῖς οἰκείοι πλην ὅτι μετέπιπτον εἰς τὴν περὶ φύσεως θεωρίαν τοῦ Jacobi.

⁶ Ἐν τῇ λογικῇ ἐμνημόνευον ὡς ἐπιτεύγματα τῆς οἰκείας Σχολῆς τὰς

θησεν ἐκδιδόμενον μέχρι τοῦ ἔτους 1884, νὰ πορίσῃ νέαν δύναμιν εἰς τὴν ἐγελικὴν φιλοσοφίαν, ἀλλ' ἡ ἔκδοσις αὐτοῦ μαρτυρεῖ πάντως τὴν διατήρησιν τῶν θεωριῶν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου. Τὰ διανοήματα ἐκείνου κατήρδευον γονίμως τὰ πεδία τῶν παντοίων ἐπιστημῶν καὶ ἐπέδρων λυσιτελῶς ἐπὶ πάντας τοὺς φιλοσοφοῦντας οὐδὲ τῶν ἀντιπάλων ἐξαιρουμένων. Καὶ ὅτε ἡ Σχολὴ ἀπώλεσε τὴν ὑπεροχὴν, ἐξηκολούθουν νὰ ὑπάρχωσι θερμοὶ τοῦ Ἐγέλου θιασῶται. Συμπληρουμένοι δὲ τῷ 1870 αἰῶνος ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ ἰδρυτοῦ συνέγραψαν περὶ αὐτοῦ ἱκανοὶ ἀξιολόγους πραγματείας· οὕτως ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Michelet «Ὁ Ἐγελος, ὁ ἀνεξέλεγκτος φιλόσοφος τοῦ κόσμου», ὑπὸ τοῦ Rosenkranz «Ὁ Ἐγελος ὡς Γερμανὸς ἐθνικὸς φιλόσοφος», ὑπὸ τοῦ Köstlin «Ὁ Ἐγελος ἀπὸ φιλοσοφικῆς, πολιτικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀπόψεως».

2. Συνεχιστὴς τῆς ἐγελικῆς παραδόσεως καὶ θερμὸς προστάτης αὐτῆς ἐγένετο ὁ Ἀδόλφος *Lasson*¹, ὅστις μετ' ἀδιαλείπτου καρτερίας καὶ σπανίας ζωηρότητος προυθυμήθη καθ' ὅλον τὸν βίον νὰ διαδώσῃ τὰς θεωρίας ἐκείνου. Γνωματεύει ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῆς καθαρᾶς νοήσεως, οἷα ἤρξατο διὰ τοῦ Καντίου καὶ ἐκορυφώθη διὰ τοῦ Ἐγέλου, εἶναι ἡ ἀρίστη τῆς φιλοσοφίας μορφή. Θεωρεῖ λοιπόν, ὅπως καὶ ὁ Ἐγελος, τὴν φιλοσοφίαν ὡς ἔργον τῆς καθαρᾶς νοήσεως τῆς μὴ ἐγκρινούσης ἄλλην τινὰ παρ' ἑαυτὴν προϋπόθεσιν. Προσέτι σπουδάζει ἐπιμελῶς νὰ ἀποφύγῃ τὴν παρεξήγησιν ὅτι αἱ κατηγορίαι τῆς λογικῆς εἶναι τὸ μόνον πραγματικόν· προσδίδει δὲ εἰς τὴν θεωρητικὴν φιλοσοφίαν τοιαύτην τροπὴν, ὥστε νὰ ἐκδέχεται τὸ πνεῦμα οὐχὶ ἀπλῶς ὡς νοοῦν ὑποκείμενον ἀλλ' ὡς βούλησιν καὶ σκοπόν, θεὸν δημιουργόν. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον προσεγγίζει τὴν ἐγελικὴν θεωρίαν πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν διανόησιν καὶ προχωρῶν ὑποτάττει τὸν θεωρητικὸν νοῦν εἰς τὸν πρα-

ἐργασίας τοῦ Erdmann καὶ τοῦ Kuno Fischer καὶ τοῦ Rosenkranz· ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἐξῆρον παλαιότερας ἐργασίας τοῦ Erdmann καὶ τοῦ Michelet καὶ τοῦ Rosenkranz· τὴν ἀξίαν τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἱστορίας ἀπέδιδον εἰς τὸ ὅτι τὸ δίκαιον καὶ ἡ πολιτεία ἠρμηνεύθη ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου ἐκ τῆς ἰδέας· ἐν τῇ αἰσθητικῇ καὶ τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας παρατήρουν ὅτι ἡ Σχολὴ αὐτῶν ἔχει τὴν ὑπεροχὴν ἀναμφίλεκτον· μόνον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς θρησκείας λείπει εἰσέτι—ἔλεγον—ἡ κριτικὴ ἀναγνώρισις καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς φύσεως δυσχεραίνει ἢ προκατάληψις τὴν παραδοχὴν τῶν ἐγελικῶν θεωριῶν.

¹ Ὁ Ἀδ. Lasson τῷ 1832 γεννηθεὶς ἐσπούδασε θεολογίαν καὶ φιλοσοφίαν· ἐδίδαξεν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Βερολίνου καὶ ἀπέθανε τῷ 1917 καταλιπὼν ἄλλα τε συγγράμματα καὶ τὸ «Σύστημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου» (1882).